

Van gasfabriek tot 'lustwarande'

WILFRED VAN LEEUWEN

De toekomst van de monumentale gebouwen op het Amsterdamse GEB-terrein aan de Haarlemmerweg lijkt verzekerd. Hun status van monument alleen biedt geen voldoende waarborg voor bescherming, daar zijn inmiddels genoeg voorbeelden van bekend. Veel hangt dus af van de bestemming die voor de gebouwen gevonden wordt. Daarover wordt nu al enige jaren nagedacht bij de Dienst Openbare Werken, afd. Groenvoorzieningen en de projectgroep Westerpark/Groengebied Overbrakerpolders; laatstgenoemde als overlegorgaan tussen gemeente en aangrenzende buurten. Enkele plannen zijn inmiddels naar buiten gekomen.

Vrijwel alle gebouwen van de uit 1885 daterende gasfabriek, schepping van de architect I. Gosschalk (1838-1907) én de grote gashouder uit het begin van deze eeuw zullen worden opgenomen in de uitbreiding van het Westerpark. Deze uitbreiding zal de komende twaalf jaar onder handen worden genomen. Het gaat daarbij om het gebied van de Overbrakerbinnenpolder, dat ligt ingeklemd tussen de Haarlemmerweg, de spoorlijn naar Zaandam en de Transformatorweg. Daar liggen het bestaande Westerpark, ten westen daarvan het GEB-terrein, en verderop langs de nieuwe Schiphollijn polders, volkstuinten, het St. Barbarakerkhof en het oude, door snelwegen, spoor- en tramlijnen ingesloten dorpje Sloterdijk. De eerste fase van het project is onlangs afgerond. Het oude Westerpark is opnieuw gedraineerd en ingezaaid en gedeeltelijk opgehoogd. De vijver is van nieuwe beschoeiingen voorzien, waarbij het overwoekerde, 'romantische' aspect voorlopig wel grotendeels verloren is gegaan.

De meeste vernieuwingen in dit karakteristieke parkje – beelden, ingang, speelvelden en fonteinen – zijn een aanwinst te noemen. Het park, altijd al een verborgen juweeltje in Amsterdam, dateert uit 1886 en is aangelegd in de late landschapsstijl van L. A. Springer. In cirkels en grillige lijnen lopende paden en bomengroepen omzomen grote, open gazons en de sierlijke vijver met het obligatie C-vormige eilandje ontbreekt niet. Bij gebrek aan panoramische vergezichten en coulissenopbouw (kenmerkend voor de vroegere landschapsstijl) is er gestreefd naar een grote verscheidenheid van inheemse en uitheemse bomen en sierheesters, wat vooral in de herfst en lente voor verrassend kleurrijke effecten zorgt. Opvallend is dat vrijwel nergens meer een perspectivisch vergezicht op de Haarlemmerpoort geopend wordt. (Oorspronkelijk waarschijnlijk wel, maar het zicht wordt nu ontnomen door beplanting bij het Nassauplein). In omgekeerde richting is daar nu wél voor gezorgd. Een in felle rood-

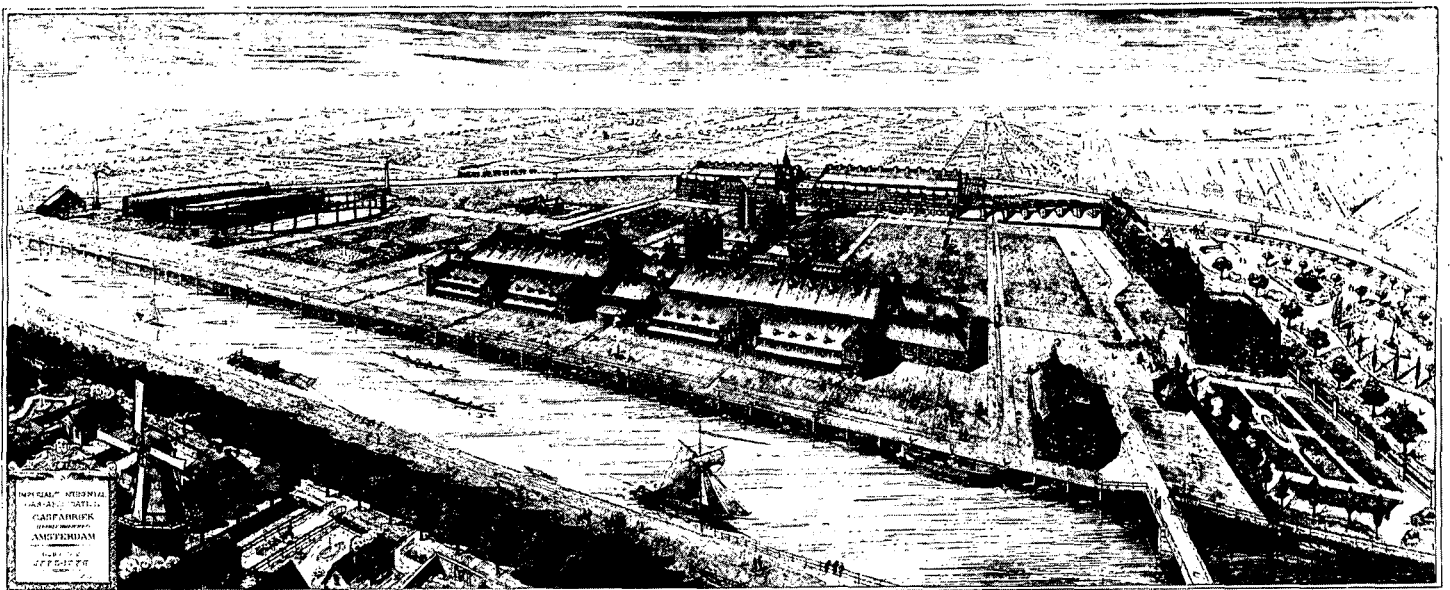
geel-blauwe modekleuren geschilderd totem-achtig kunstwerk dat bij de ingang van het park staat, creëert vanaf de Haarlemmerdijk een zichtlijn naar het Westerpark, dwars door de dubbele tetrastyle van de Haarlemmerpoort en door de bossages van het plantsoen aan het Nassauplein met het standbeeld van Domela Nieuwenhuis.

VOLHARDENDE ACTIE

Het voortbestaan van het park is overigens allerminst aan de gemeente Amsterdam te danken, maar aan volhardende actie vanuit de nabijgelegen buurten. (Die moesten wel, want de Staatslieden-, Spaarndammer-, Zeehelden- en Frederik Hendrikbuurten zijn bijzonder arm aan groen). Ook het besluit om van de Overbrakerpolders een groot recreatiegebied te maken was, alweer, grotendeels het resultaat van de druk die buurtbewoners en volkstuinders – zelfs tot in de rechtszaal toe – op het stadsbestuur uitoefenden en niet van een of andere omspannende visie van van de bestuurders zoals je dat zou mogen verwachten. Maar inmiddels voelen alle betrokkenen wel aan dat hier, op de grens tussen de 19de- en 20ste-eeuwse woonwijken en het industriegebied Havens-West, een prachtig groengebied kan ontstaan; een bizar samenraapsel van verstilde landouwen met sloten en weilanden, restanten van eeuwenoude IJ-dijken, een oud dijkdorpje met een kerk, volkstuinten, schooltuinen, een door hoog geboomte beschutte begraafplaats, een oud gemaal, boerderijen, een voormalig fabriekscomplex met schilderachtige gebouwen en een origineel 19de-eeuws stadsparkje in landschapsstijl.

Rustverstoorder in dit Arkadië is nog even het GEB. Tijdens de feestelijke heropening van het Westerpark op 20 september moest wethouder Ten Have meedelen dat het tijdschema van het project enigszins op losse schroeven staat, aangezien het GEB eerst

Overzichtsfoto van het GEB-complex in 1885 bij de opening.

geld wil zien alvorens naar het terrein van de Zuidergasfabriek te verhuizen. Geld dat er niet is, vandaar.

FEEËRIEK DECOR

Twee jaar geleden bestonden er nog serieuze plannen om de aanleg van het vergrote Westerpark te financieren met een derde Floriademanifestatie in 1992. Door de lucratieve Floriades '72 en '82 is Amsterdam immers twee parken rijker geworden en men wilde dat succes graag nog een keer herhalen. De Nationale Tuinbouwwaad besliste echter ten gunste van Zoeterwoude en ontnam zichzelf én het publiek daarmee het feeëriek decor van Gosschalk's gebouwencomplex, met zijn Oud-Hollandse 'bichromie' van dieprode Duitse baksteen, ijzerslaksteen en Bentheimer zandsteen.

De associatie met feeën werd tenminste gemaakt in het weekblad 'Eigen Haard' van 1885. Daarin lezen we dat reizigers die met de trein vanuit Haarlem Amsterdam naderden 'als door een toverroede' gewekt werden door de fabrieken van de Imperial Continental Gas Association. Deze Londense gasfirma was in een groot aantal Europese steden concessiehouder voor een moderne kolengasproductie. In Amsterdam bouwde zij twee grote fabriekscomplexen: één aan de Haarlemmerweg, gedeeltelijk op het terrein van de gemeente Sloten gelegen, en één aan de Linnaeusstraat bij de gemeente Nieuwer-Amstel. In 1898 werden ze door de gemeente Amsterdam 'gedepriveerd'; tot heil en gezondheid van de arbeiders overigens, maar zeer ten nadele van de architectonische kwaliteit.

De fabrieken bestaan nog voor een deel. De Oostergasfabriek aan de Linnaeusstraat (eveneens door Gosschalk gebouwd, maar in tegenstelling tot de Westergasfabriek in een grauwe metselsteen) is nu niet veel meer dan een rommeltje van nogal ontluisterde gebouwen, die overigens fraaie staaltjes van 'het tweede gebruik' te zien geven; zoals een school, een melkfabriek, een dierenasyl e.d. De fabriek aan de Haarlemmerweg, zoals gezegd tot monument verklaard, bestaat nog voor de helft. Bovendien zijn de oorspronkelijke interieurs vrijwel geheel uitgebroken. Het complex is door Gosschalk en de ingenieurs van de Imperial Continental Gas Association (ICGA) U-vormig aangelegd: in het noorden tegen de spoorlijn het grote, nu verdwenen retortenhuis (de stokerij), in het zuiden langs de Haarlemmertrekvaart het kleinere, nog bestaande zuiveringshuis en in het oosten, tegen het Westerpark aan, in enfilade de werkplaats, het kantoorgebouw en de woningen van de assistent-ingenieur en de directeur-hoofdingenieur. Ook deze gebouwen bestaan nog.

TOREN AFGEBROKEN

In het midden, omsloten door de U, stond de zeer schilderachtige water- en klokketoren; deze was niet alleen strategisch gesitueerd, maar ook bedoeld als beeldbepalend en verbindend element. Deze toren is in het begin

van de 60-er jaren als een nutteloze sta-in-de-weg neergehaald. Drie kleinere gebouwtjes die wél aan de ruwe slopershanden van het GEB en de gemeente Amsterdam – dezelfde die zich onlangs breed maakte voor een architectuurmuseum – ontsnapt zijn en die ook nu behouden zullen blijven, zijn de twee bazenwoningen, die midden op het terrein liggen, en het reguletoerhuisje bij de ingang, met zeer fraaie metselmozaïeken. In de loop der jaren echter sneuvelden de ammoniakfabriek, de kolenloodsen, het portiershuisje en de drie oorspronkelijke gashouders. Voor de aanleg van een grote nieuwe vijver, die waarschijnlijk ten noorden van het zuiveringshuis zal komen te liggen, zullen nog twee oorspronkelijke gebouwtjes moeten wijken, het machinehuis en het meterhuisje. Daar hoeft men overigens niet al te rouwig om te zijn.

Vrijwel alle latere toevoegingen op het GEB-terrein zullen worden verwijderd. Terecht, want het zijn merendeels futloze bouwsels, kenmerkend voor de deprimerende gemeente-architectuur uit het begin van deze eeuw.

GASHOUDER BLIJFT

Vrijwel vanaf het begin was men het in architectenkringen er over eens dat de uit deze periode daterende grote gashouder afbreuk deed aan het veelgeprezen Gosschalk-concept. Niettemin zal dit gevaarte behouden blijven, omdat hij vanuit het oogpunt van industriële archeologie een belangrijk overblijfsel uit de tijd van de kolengasproductie is. Maar men mag zich natuurlijk wel afvragen of hij zomaar in zijn kale verschijning in een park kan blijven staan. Het is tamelijk voorspelbaar dat het verzamelde leger spuit-

busartiesten zich er binnen de kortst mogelijke tijd meester van zal maken. Dat heeft kennelijk ook de coördinerende commissie Kunsten bedacht, want één van haar vele opdrachten voor kunst in het park betreft deze gashouder. Het betonnen bovengedeelte van de kuip wil men laten beschilderen. Dat zou dan iets *Peter Struycken- of Daniël Burren*-achtigs kunnen worden, ware het niet dat de commissie een soort omgevingsvriendelijke, dus groenige kleuren voor ogen zween. Daarbij ziet men gemakkelijk over het hoofd dat evengoed een bepaalde relatie met de markante rode verblendsteen van de gasfabriek gelegd kan worden.

STIJL – 1600

Over de Westergasfabriek is tot nu toe betrekkelijk weinig geschreven. Enkele jaren geleden verscheen een artikel erover in *Industriële Archeologie* van de hand van G. G. Nieuwmeijer en M. C. Kuipers. Laatstgenoemde merkt in verband met de architectuur van de gasfabriek op dat Gosschalk samen met P. J. H. Cuypers beschouwd moet worden als 'voorbereider van de moderne bouwkunst'. Ook in de aan *Berglage's* Beurs gewijde studie van M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur* (1982), breekt het besef door dat het bij de gasfabriek gaat om een 'frühes Beispiel des architektonisch gestalteten 'Nutzbaus' von größter Bedeutung'. Bock beschouwt Cuypers en Gosschalk als degenen die in de zeventiger jaren de Nederlandse architectuur uit een diep dal omhoog hebben getrokken, doordat zij afrekenden met de pleister- en lijstarchitectuur en het eclecticisme uit het midden van de eeuw. Cuypers hing daarbij zoals bekend de neogotiek aan, Gosschalk de 'Hol-

Kantoorgebouw van het GEB, gezien vanuit het Westen

landse' neorenaissance, ook wel de 'stijl-1600' of het 'Oud-Hollands' genoemd.

Gosschalk genoot zijn opleiding als ingenieur-architect aan het Eidgenössisches Polytechnikum in Zürich (tussen 1858 en 1862) bij *Gottfried Semper*, de beroemdste neorenaissance-architect van zijn tijd. Terug in Nederland was hij de eerste die, in de tweede helft van de zestiger jaren, een lans brak voor de autochtone, schilderachtige architectuur uit de 16de en vroege 17de eeuw. (Tot zijn bewonderaars behoorde overigens de architect *A. W. Weissman*, de latere propagandist van het 'Oud Hollands' en oprichter van de Bond Heemschut).

VEEL VAN GOSSCHALK GESLOOPT

Helaas zijn enkele van zijn belangrijkste bouwwerken verdwenen, zelfs in 1978 nog het voormalige Nederlands-Israëlitisch Ziekenhuis aan de Nieuwe Keizersgracht – door *E. Gugel* als één van zijn meest subtiel en geslaagde werken beschouwd – en een jaar later de godsdienstschool van de vereniging 'Talmoed Tora' aan de Plantage Middenlaan, gesloopt voor de bouw van *Aldo van Eyck's* Hubertushuis. In de dertiger jaren van deze eeuw sneuvelde het oudste gebouw van de stoombierbrouwerij 'De Hooiberg' aan de Stadshouderskade. Dit gebouw uit 1867, gebouwd in opdracht van *G. A. Heineken*, kan beschouwd worden als Gosschalk's eerste belangrijke manifest voor de stijl-1600. Het gebouw viel op door afwisselend kleur- en materiaalgebruik en door zijn 16de-eeuwse aspect met speklagen, trapgevels, halfronde ontlastingsbogen en de gebosseerde, renaissancistische ingangspartij. Als Gosschalk de opdracht voor de gasfabriek aanvaardt heeft hij de nodige erva-

ring opgedaan met fabrieksbouw. Zijn fabrieken, waaronder diamantslijperijen, entrepôts e.d. kenmerken zich door hun inspiratie op de 16de en 17de eeuw en de nadruk die is gelegd op een levendig silhouet. De Westergasfabriek laat in vergelijking met de Heinekenbrouwerij een veel vrijere en originelere interpretatie van historische voorbeelden zien. Net als de Heinekenbrouwerij heeft het zuiveringshuis veel te danken aan de 17de-eeuwse utiliteitsbouw. Gosschalk heeft daarbij duidelijk gekeken naar de effectvolle, ritmische groepering van de 17de-eeuwse pakhuiscomplexen (onlangs in *The Architectural Review* treffend omschreven als 'The Play of Use'). De in die tijd veel voorkomende groepering tuit-trapezium-tuitgevel (smal-breed-smal) vinden we bij het zuiveringshuis in gewijzigde vorm terug in de combinatie van de brede schoudergevel met de smallere en lagere tuitgevels.

NEORENAISSANCE

Gosschalk's vrije interpretatie van de Hollandse vroegrenaissance komt in deze fabriekshallen zonder twijfel het opvallendst tot uitdrukking. Zijn architectuur weet te ontkomen aan het vaak wat statische en dorre stijlkopiïsme dat het werk van veel neorenaissancisten kenmerkt. Als de neorenaissance in Nederland definitief is doorgebroken en de ongekend felle strijd met de neogotiek grotendeels in haar voordeel is beslecht, gaat Gosschalk experimenteren met gedurfde combinaties van vroeg-renaissancistische en allerlei laatgotische en 18de-eeuwse stijlmotieven. Een goed voorbeeld daarvan is het bekende restaurant annex bodega 'Die Port van Cleve' aan de Nieuwezijds Voorburgwal (1886-'88).

De villa van de hoofdingenieur van de gasfabriek, *J. Pazzani*, is wat het exterieur aangaat gaaf bewaard. Het is een klassieke Gosschalk-villa, met rechts (gezien vanaf het fabrieksterrein) een avantcorps als een stadswoonhuis met renaissancegevel. De ingenieursvilla van de Oostergasfabriek is verloren gegaan. Het huis aan de Haarlemmerweg is daarmee de enige villa van Gosschalk die Amsterdam rijk is. In dit verband is het vermeldenswaard dat de onder-afdeling Monumentenzorg van de gemeente Zwolle onlangs een volledig gaaf bewaarde Gosschalk-villa voor plaatsing op de monumentenlijst heeft voorgedragen (als onderdeel van een complete singelbebouwing). Daarentegen verkeert een villa aan de Trompenbergerweg in Hilversum in een alarmerende staat van verval.

HERBESTEMMING

Van belang is natuurlijk wat er met de gebouwen in de toekomst gaat gebeuren. Wat wordt hun bestemming? In het verleden zijn door de buurt voorstellen gedaan in de richting van woongroepen en buurtactiviteiten. Zoiets stemt niet direct hoopvol. Het is eerder te hopen dat er bestemmingen gevonden worden die werkelijk toekomst hebben, en dat ook de buurtcomités bijtijds inzien dat men hier de gelegenheid heeft om, mede door de aantrekkingskracht van de gebouwen, een bijzonder park te maken dat Amsterdammers uit de hele stad aantrekt. Op de definitieve plannen van de afdeling Groenvoorzieningen en de projectgroep zal nog wel twee jaar gewacht moeten worden. Voorlopig houdt men het er op dat tegen die tijd het GEB het terrein ontruimd zal hebben. Het staat wel min of meer vast dat het kantoorgebouw een horecafunctie zal krijgen. Aan weerszijden, dus aan de kant van het oude en het nieuwe park, komen dan ruime, sierlijk bestrate terrassen te liggen. Er bestaan ook plannen om in het midden van het gebouw een onderdoorgang te maken. Dat lijkt een aanmerkelijk minder goed idee. Daarvoor zal ook eerst toestemming van Monumentenzorg nodig zijn, want men kan niet zomaar een poort dwars door een monument heen slaan. En als er dan toch een onderdoorgang moet komen, dan ligt het veel meer voor de hand om die in één van beide (of beide) zij-risalieten te maken, want dáár zijn de brede, poortvormige toegangen tot de werkplaatsen en kantoren al aanwezig. Een doorgang in het midden, op de plaats waar nu een uitgebouwde erker staat, zou bij dit gaaf bewaarde gebouw de verhoudingen tussen voorsprongen, lisenen en muurvlakken en de subtiel vensterritmeringen voor goed bederven. Bovendien pleit de bestemming tot café of restaurant eerder voor behoud van een uitbouw dan voor de sloop ervan.

ZUIVERINGSHUIS: EXPOSITIERUIMTE

Wat betreft de bestemming van het zuiveringshuis wordt er volgens hoofdruinarchitect *ir. Mos* gedacht aan expositieruimten.

Villa van de hoofdingenieur van het GEB, gezien vanuit het Noordwesten

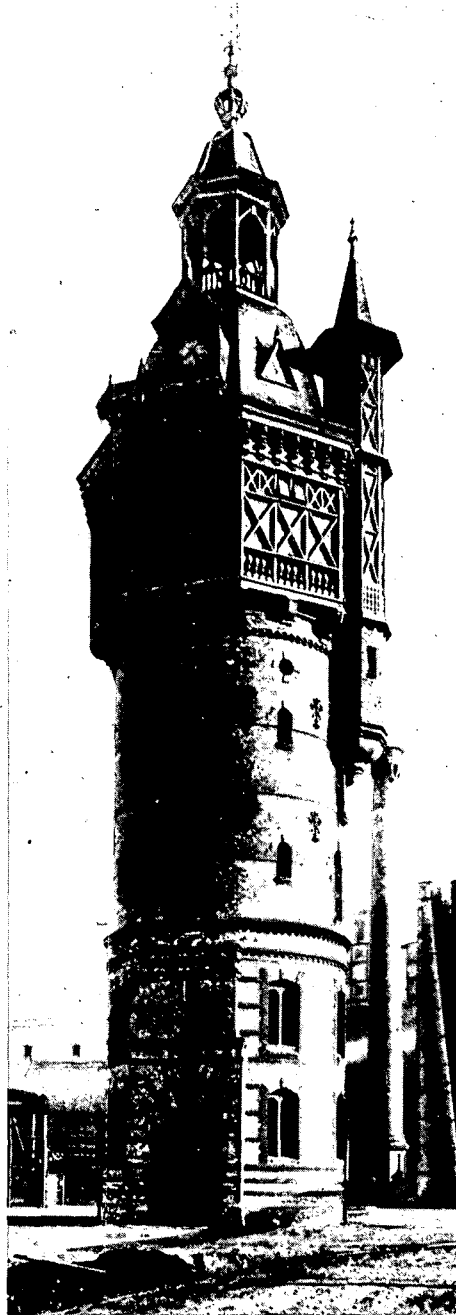
Over de concrete invulling daarvan kunnen in dit stadium echter nog geen mededelingen worden gedaan. Overigens zal het gedeelte van het park waarop de gasfabriek ligt pas tussen 1989 en 1994 aangepakt worden.

Het park als geheel zal niet eerder dan in 1997 voltooid zijn. De vijf jaar (!) die men nu voor het zuidelijke gedeelte denkt nodig te hebben zal waarschijnlijk voor een deel besteed moeten worden aan de rigoureuze afgraving van de zeer sterk verontreinigde bodem. Toch geeft het wel enigszins te denken als we het gemeentelijke planningschema vergelijken met dat van Gosschalk en de Imperial Continental Gas Association honderd jaar geleden. Het gehele complex van de gasfabriek werd gebouwd in een tijd van zegge en schrijve 17 maanden. Ook destijds werd dat al als een unieke prestatie beschouwd, gegeven het feit dat alleen al het nu gesloopte retortenhuis, waar dagelijks de kolentreinen in en uit reden en waarin klompen metselwerk van acht meter hoogte verwerkt waren, een oppervlakte besloeg van 6600 m², ofwel anderhalf maal Berlage's Beursgebouw.

Wat ook de bestemming van het zuiveringshuis moge worden, het is te hopen dat Monumentenzorg t.z.t. zoveel mogelijk recht doet aan het oorspronkelijke exterieur, waaraan in de loop van de tijd om praktische redenen nogal wat is vertimmerd. Zo zijn de ingangen aan de lange zijde vrij ruw gemoderniseerd en de twee rijen dakkapellen, die zo bepalend waren voor het silhouet, verdwenen. Ook de ijzeren crêtes op de nok zijn in de loop van de tijd gesneuveld. Buitengewoon kostbaar hoeft zo'n restauratie niet te worden, want voor het overige is het gebouw redelijk intact en is ook de oorspronkelijke Polonceaubekapping grotendeels bewaard gebleven. Maar als men zich onvoldoende rekenschap geeft van het feit dat hier sprake is van negentiende-eeuwse 'top'-architectuur (naast het industrieel-archeologische en historische belang), is de kans op een restauratie in de trant van *Schraalhans Keukenmeester* des te groter. Laten we daarnaast nog eens benadrukken dat de gasfabrieken de grootste 19de-eeuwse bouwenderneming in Amsterdam waren. En zoals gezegd, het zuiveringshuis dient beschouwd te worden als één van de meest moderne en rationalistische bouwwerken uit de decennia vóór de Beurs van Berlage; 'rationalistisch' in de betekenis die de Franse architectuurtheoreticus *Viollet-le-Duc* er aan gaf: de vorm als zuivere veredeling van de constructie.

TUIN BIJ VILLA IN ERE HERSTELLEN

Wat de villa betreft: nu om de gasfabriek heen toch een park gedrapeerd wordt, lijkt ook een uitgelezen kans ontstaan om de geometrische, van een fonteintje voorziene tuin die voor en achter de villa was aangelegd – te zien op alle vroege afbeeldingen – in ere te herstellen. Vijver en delen van de statige ommuring met speerpunthekwerk bestaan nog. Een dergelijke privétuin is vrij karakteristiek voor een directeurswoning uit die tijd

De water- en klokketoren, die in de jaren '60 is neergehaald (Foto Gem. Archiefdienst Amsterdam)

en werd door Gosschalk ook elders ontworpen (nl. bij de eind september gesloopte directeurswoning van de voormalige biscuitsfabriek aan de Ruyschstraat in Amsterdam-Oost). In combinatie met de woningen van de assistent-ingenieur en de opzichters, die alle bewaard zijn, kan zo een aardig beeld gegeven worden van de manier waarop destijds de hiërarchische verhoudingen zichtbaar gemaakt werden.

Daar komt nog iets anders bij. Het is enerzijds een goede gedachte van de tuinarchitecten om in de grote vijver tussen de ICGA-gebouwen de landschapsstijl van het oude Westerpark voort te zetten, met zijn grillige curven, eilandjes en waterlopen. Aan de andere kant zou het een misvatting zijn om aan te nemen dat het 'Picturesque' van de Engelse landschapsstijl en het schilderachtige aspect van het 'Oud-Hollands' als vanzelf met elkaar harmoniëren. Gosschalk heeft juist

zeer goed gezien dat bij het Nederlandse vroeg-renaissancistische woonhuis een zuiver formele tuinaanleg past. (Hierin werd hij mogelijk geadviseerd door Springer, met wie hij elders samengewerkt heeft). Een dergelijke aanleg, met gazons of 'parterres découpées', hoeft in een landschapsparkje zeker niet te detoneren. Integendeel: in het begin van de negentiende eeuw was de combinatie van landschapsstijl met een voor het huis gelegen formele aanleg juist zeer gezocht. (Men noemt dit wel het 'Gardenesque'). Met een herstel van de tuinen aan de voor- en achterzijde van de villa blijft bovendien de eerder genoemde enfilade werkplaats-kantoorgebouw-woonhuizen intact en wordt voorkomen dat de gebouwen enigszins verloren en betekenisloos in het park komen te liggen.

LUSTWARANDE

'Uw lustwaranden zullen U tot een vloek zijn!', schreef *ds. O. G. Heldring* in het midden van de vorige eeuw. Hij ging toen tekeer tegen de volgens hem weinig rendabele groenaanleg op de vroegere vestingwallen, waar arbeiderswoningbouw beter op zijn plaats zou zijn geweest. Wat zou de dominee gevonden hebben van de transformatie van een voormalige gasfabriek tot een zorgvuldig geconserveerd décor voor flanerende wandelaars, spelende kinderen, rondrennende honden enz.? Ruim een eeuw na hun voltooiing wordt aan de ICGA-gebouwen hun bedrijfsfunctie ontnomen. En inderdaad valt dat aan een kant nogal te betreuren, want juist de Staatsliedenbuurt kent vanouds een bijzondere vermenging van wonen en werken, die men elders in de negentiende-eeuwse gordel minder tegenkomt. Aan de andere kant hoeft *ds. Heldring* zich weinig zorgen te maken, want in deze moderne lustwarande wil men het aangename met het nuttige verenigen. Er zijn mogelijkheden te over voor een themapark, voor expositieruimtes e.d. Ook de gebouwen zelf hebben een duidelijk educatieve waarde. Het ziet er dan ook naar uit dat Gosschalk's creatie niet alleen dienst zal gaan doen als pittoreske stoffering van het Westerpark. Zij krijgt de bijna Oud-Hollandse dubbelfunctie 'tot lering en vermaak'.

Wilfred van Leeuwen is architectuurhistoricus te Amsterdam

Monumenten in Den Haag

Rijk geïllustreerde beschrijving van de monumenten in Den Haag, die op de Rijksmonumentenlijst staan. Auteur: Evelyn de Regt. Uitgave van de Staatsuitgeverij; ISBN 9012051584; Prijs f 38,50